



D. 96

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

XXIX

Neşir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXIX

İstanbul - 2007

KİTABİYAT

Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy / edited by Elisabeth Özdalga. London and New York: Routledge Curzon, 2005, XXI, 348 sayfa. ISBN 0-415-34164-7

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminin siyasî ve iktisadî tarihi alanındaki çalışmalar belirli bir olgunluğa ulaşmış durumdadır. Öte yandan aynı dönemin düşünce ve zihniyet tarihine dair fazla çalışma olduğu söylenemez. Tanıtmaya çalışacağımız bu bildiriler kitabı, Osmanlı toplumunun son dönemindeki fikriyatını birçok açıdan ele alması bakımından Osmanlı düşünce tarihi çalışmalarına ciddi bir katkıda bulunuyor. 15-17 Mart 2001 tarihleri arasında İstanbul'daki İsveç Araştırma Enstitüsü'nde yapılmış olan 'Osmanlı Entellektüel Mirası' başlıklı konferansın bildirilerinden meydana gelen bu kitap, bu alanda önemli çalışmalara imza atmış on tarihçinin katkılarından oluşuyor. Önsözde de belirtildiği üzere İsveç Araştırma Enstitüsü tarafından desteklenen ve uzun soluklu bir proje olan 'İslam kültürü' ana başlıklı konferanslar dizisinin dördüncü halkası (xv). Önceki halkalar ise Aleviler, Nakşibendiler ve Mevleviler başlıklı konferanslardan oluşmaktadır.

Konferansın temel iddialarından bir tanesi, günümüzün düşünürlerini ve düşüncelerini yeteri derecede anlamanın, ancak ve ancak geçmişteki düşünür ve entellektüelleri anlamakla mümkün olacağı. Bu iddiayı desteklemek ve zenginleştirmek adına kitapta on makale yer alıyor.

Kitaptaki makaleleri tek tek incelemeye geçmeden önce editörün kitabın başında belirttiği, Cumhuriyet dönemi tarih yazımının etkisiyle uzun vakitler boyunca göz ardı edilmiş olan bir Osmanlı düşünce mirasıyla karşı karşıya olduğumuz gerçeğini, bu durumun son dönem Osmanlı toplumundaki çok yönlü ve renkli yapının algılanmasının önündeki ciddi engellerden biri olduğunu tekrar belirtmeliyiz. (1) Cumhuriyet ile birlikte tarih yazımında ortaya konan 'karanlık' Osmanlı imajı, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut olan canlı ve üretken düşünce dünyasının algılanması ve idrak edilmesi yerine, Osmanlı'nın otoriter ve baskıcı yönlerini öne çıkarmış ve yeni neslin zihninde çeşitliliklerin mevcut olmadığı bir Osmanlı imgesi oluşturmuştur. Bu imgenin geçerliliğini

OSMANLI ARAŞTIRMALARI, XXIX (2007).

ciddi anlamda sorgulayan makaleler, kitabın önemini daha da artırıyor. Özdalga'nın da belirttiği gibi 'kitabın bölümleri siyasi ve fikri gelişmeleri daha soğukkanlı ve derinden inceleyen araştırmaların var olduğunu gösteriyor.' (2) Çok çeşitli fikir ve düşünce akımlarının rekabet içinde olduğu ve birlikte yaşadığı, bunun sonucu olarak da farklı yayınlar ile çeşitli etnik ve dini gruplara ait eğitim kurumlarının gittikçe arttığı bir toplum yapısıyla karşı karşıyayız bu dönemde. Öte yandan, otoriter yapıların arttığı ve kendini yeniden üretmeye çalıştığını görüyoruz. Bu anlamda kitaptaki makaleler hem bu çeşitliliği ortaya çıkarırken, hem de Osmanlı'nın son dönem düşünce dünyasını anlama çabasının çok ciddi bir çaba olduğunu, ve ancak derinlemesine mukayeseli çalışmalarla mümkün olabileceğini ortaya koyuyor.

Kitabın ilk makalesi Erik-Jan Zürcher'e ait. 'Kemalist düşüncenin Osmanlı kaynakları' başlıklı makalesinde yazar, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisiindeki Osmanlı'dan bu yana devam eden süreklilikleri irdeliyor. Zürcher'e göre Jön Türklerin fikriyatı ve Kemalizm, Fransız pozitivisminden derinden etkilenmişti. Ahmet Rıza, Ziya Gökalp ve Abdullah Cevdet'in fikirlerini irdelleyen yazar, pozitivismde içkin olarak var olan elitizm, seküler anlayış ve bilim ile eğitime verilen değer gibi unsurların Türk siyasi düşüncesinde uzun süre etkisini sürdürdüğünü öne sürmektedir. Zürcher'in en önemli katkısı, II. Meşrutiyeti kuran İttihatçı kadroların Cumhuriyeti kuran kadrolar olduğunu gösterip Osmanlı'nın son dönemindeki düşünce dünyası ve fikir haritasının, cumhuriyeti kurup yerleştiren ve devam ettiren nesillerin üstündeki etkisini göstermesidir.

Sırasıyla devam ettiğimizde karşımıza Şükrü Hanioglu tarafından kaleme alınan kitabın en uzun makalesi ile karşılaşırız: 60 sayfa ve bu altmış sayfaya sığan 500'den fazla not, makalenin ciddiyetini ve ağırlığını göz önüne seriyor. 'Gelecekteki toplum tasarısı: geç Osmanlı materyalistlerinin bilim, din ve sanat hakkındaki düşünceleri' başlıklı makalesinde Prof. Hanioglu, bu alandaki çalışmalarda pek de yapılmayan bir yöntem ile yine çığır açıyor. Geç dönem Osmanlı düşünürlerin Alman ve Fransız materyalistlerinden ne şekilde etkilendiğini açıklamaya çalışan Hanioglu, özellikle de Almanların *Vulgärmaterialismus* şeklinde ifadesini bulan ve Osmanlı düşünce hayatındaki etkisi bu makaleye kadar pek de incelenmemiş bir alana dikkat çekiyor. Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olan üç önde gelen radikal materyalistin, Beşir Fuad (1852-87), Abdullah Cevdet (1869-1932), ve Baha Tevfik'in (1884-1914), görüşlerini kapsamlı bir şekilde ele alıp inceleyen Hanioglu, bu üç yazarın yeni Osmanlı toplumundaki bilimci görüşlerinin din, felsefe ve sanat, ve özellikle de edebiyat alanındaki izdüşümlerine ve bunların detayına dikkat çekiyor. 'Son dönem Osmanlı materyalistlerinin en önemli karakteristiğinin yeni Osmanlı toplumunun

temel taşı olarak bilime duydukları inançtır' şeklinde formüle eden Hanioglu, makalesinin ilerleyen bölümlerinde bir yandan bilime vülgarize edip kitleler tarafından anlaşılmasına uğraşırken, diğer yandan geniş halk kitlelerinin bu yeni görüşü rahatça benimseyebilmesi için İslam ile bağdaştırma çabası içinde olduğunu gösteriyor. Alımlama (*reception*) tarihi noktasından, söz konusu yazarların dipnot kullanmadıklarından, Osmanlıca metinleri Büchner'in *Kraft und Stoff* gibi temel eserleriyle karşılaştırarak hangi fikirlerin bu üç yazar tarafından alınıp yeniden yazıldığını da gösteriyor yazar.

Bir sonraki makale Christoph Neumann'a ait. Ahmet Cevdet'in kimi ya da neyi temsil ettiğini sorguladığı makalesinde Neumann, ünlü tarihçinin yazılarında kullandığı dil ve söylemin temsiliyet gücünü ve şeklini irdeliyor. Bunu anlamak için mümkün olan tek yolun metinlerarası mukayeseden geçtiğini ileri sürüp, *Tezâkir* ve *Maruzât*'ta Cevdet'in kendisinden söz ettiği bölümleri karşılaştırıyor. (119) Tanzimat ile birlikte ortaya çıkan ilmiyenin bürokratik kesime evrilmesinin örneklerinden olan Ahmet Cevdet'in eserlerinde, *ulemâ-yı resmîye* (120) tarzı kavramların geçmesi, kadı ve müftü gibi eğitimlerini tamamen klasik medrese sisteminden geçerek tamamlayan devlet görevlilerinin artık Hukuk Mektebi gibi okullarda alması, ulemanın gittikçe marjinalleşmesini beraberinde getirmiştir. Bu noktada Ahmet Cevdet'in kendisini Osmanlı yönetici sınıfı ve Osmanlı Müslümanlarının temsilcisiymişçesine ifade ettiğini belirten Neumann, Cevdet'in eserlerinin aktif siyasetçiler için tarihi birer rehber olarak okunabileceğini, (121) eserlerinde zaman içerisinde kapsamı daha geniş Osmanlı milletinin anlamının daralarak Müslüman millet ile yer değiştirdiğini, bu milletin faaliyetlerinin de ancak ve ancak devletin kontrolünde oldukça meşru olduğunu vurguluyor. (122) Cevdet'in kullandığı devlet tanımının, bugün dahi sürekliliğini koruduğunu, devlet karşıtı olmayan kutsal ve ebedi devlet algısının devam ettiğini öne sürerek Cevdet'in biçimlendirdiği söylemin günümüzdeki etkilerine de sonuçta değinerek makale sona eriyor.

Elizabeth B. Frierson ise son dönem Osmanlı düşünce tarihine kadınların katkısını inceliyor. Yazar, Osmanlı kadın araştırmalarının geldiği yere makalesinin başında kısaca değinirken, araştırmaların Osmanlı dönemi kadını hakkında önceden varolagelen kalıpları yıktığını ve Osmanlı kadınının zannedilenin ötesinde renkli ve çeşitli kimlikleri olduğunu yavaş yavaş belirginleştiğini söyleyerek başlıyor makalesine. (135-6) Araştırma objesi daha çok elit kadınlar olan bu çalışmalarda, orta sınıf kadının sesi çok cılız kalıyorken, bu sınıfa mensup kadınların okuyup yazabileceği ve hatta yayınlar yapabileceğine ihtimal dahi verilmiyordu. Yazarın Abdülhamid dönemi matbuatında yaptığı araştırması bu algılamayı ters çevirerek, o dönemde halktan birçok kadının yazısını günyüzüne

çıkarmıştır. Kadın okuyuculara yönelik matbu metinler, devlet ve toplumun buldukları yazılı basında kamusal ve özel kimliklerin tartışılmasına dair zengin bir miras bırakmıştır arkasında. (146-7)

Fatma Âliye, Leyla Sâz, Ayşe Sıdika gibi son dönem elit kadınların faaliyetlerinin yanında, elit olmayan kadınların modern Osmanlı entellektüel tarihindeki konumuna bakan yazar, bu noktada gazetenin değişen tüketim tarzına açılan bir pencere olduğunu ifade ediyor. (151) Öte yandan kadın ve aile dergilerinin içerikleri kadınlara biçilen rolleri anlama noktasında da ipuçları veriyor: iyi anne, iyi bir eş ve iyi bir Müslüman kadın olma üzerine yoğunlaşan gazetelerde eğitim ve çocuk yetiştirme teorileri, aile bireylerinin rolleri, müslüman kadının faaliyetleri, dünyanın çeşitli bölgeleri hakkında coğrafi, etnografik bilgiler bulunuyordu. (152) Frierson'un vardığı sonuç ise kitabın genel iddiasını destekleyip güçlendirmekte: Tanzimat'tan Cumhuriyet dönemine değin belirli süreklilikler izlenebilmektedir. Bu sürekliliğin içinde kadınların yerine baktığımızda, 1890'lardan itibaren reformun objesi haline gelen Osmanlı kadını, kendisine düşünce dünyasında daha çok yer bulabiliyor. Jön Türk ve Kemalist dönemler kadınların kamusal hayatta daha çok yer almalarını desteklerken, öte yandan da sağlıklı nesiller yetiştirmeleri gerektiğini sürekli vurgulamaktan geri durmamıştır. (157)

Kitaptaki bir diğer makaleye 'Sarık ve Fes: Ulemanın Muhalefeti' başlığıyla Osmanlı son dönemi düşünce tarihi uzmanlarından İsmail Kara'ya ait. Makalesinin başında yenilikler ile ulema arasındaki ilişkiyi üç döneme ayıran Kara, makalesinde ulemanın aktif olarak muhalefet yaptığı, padişah, halife ve dahi rejime karşı çıktığı, bunun için de son dönemde en aktif muhalefeti gösteren İttihad ve Terakki ile işbirliği içine girdiği evreyi ele almaktadır. (164) Ulemanın muhalefete aktif olarak katılması beraberinde İslam'ın siyasallaşmasını, sarığın fes ile değiştirilmesini ve ulemanın klasik dilden uzaklaşıp daha 'entellektüel' bir dil kullanmasını da beraberinde getirmiştir. Ulemanın muhalefete katılma sürecini üç metin üzerinden izliyor yazar: Metinlerden ilki Sultan II. Abdülhamid'e sunulan ve Kahire'de yayımlanan Kanun-ı Esasî dergisinin 3 Aralık 1896 tarihli ikinci sayısında çıkan 12 sayfalık bir risale. Risalenin yazarı Hoca Muhyiddin Efendi'nin muhalefeti meşrulaştırma çabası içinde olduğu görülüyor. (167-9) İkinci metin ise yine aynı derginin sayfalarında çıkmış olan *İmamet ve Hilafet Risalesi*. Yazarının sadece kimi özelliklerini bilebildiğimiz bu metinde, Osmanlı hanedanının hilafetini gayrimeşru gösterip, halifenin otoritesini azaltma çabaları tebarüz ederken, *Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şer'îye* adlı bir sonraki metinde otoritelere karşı ulemayı isyana teşvik etme çabası görülüyor. Meclisin açılması ve Müslüman cemaatin politikada daha etkin olması da talepler arasındadır. (171)

Ulema tarafından kaleme alınan bu ilk muhalefet metinlerinin ardından, modernleşmenin dini faaliyetleri ve diğer muhalif kurumları ne şekilde ihya ettiğini gösteren metinlerden olan bir hutbeyi ele alıyor Kara: Cenevre’de 1896-1902 yılları arasında basılan hutbeler serisinin *İkinci Hutbe*’si. Osmanlı toplumunun askeri ve ulema sınıflarını Hamid rejimine karşı isyana çağırıp meşrutiyet isteklerini artırmalarını ve topluma dini temelli bir sosyal dinamizm vermeyi amaçlayan bir metin. (173) Ulemanın sosyal sorumluluklarına ve toplum içerisindeki önemli konumuna özellikle vurgu yapan metnin yazarı Tunalı Hilmi, aynı zamanda ulemanın yenilik hareketlerine vereceği destek olmaksızın kitlelerin desteğinin kazanılamayacağını vurgulayarak, (174) bu kesimin toplum içerisindeki konumuna ve rolüne dair önemli ipuçları veriyor. Bozulan toplumun bir parçası olan din alimlerinin, aynı zamanda bu olumsuzlukları düzeltme noktasında sorumlu olduklarının da altını çizen metnin yazarı, II. Abdülhamid’in meşrutiyetinin tartışıldığını bizlere açıkça gösteriyor. (177) Muhalefet yapmaya başlayan alim sınıfının sadece siyasi ve toplumsal ittifakları değişmemiştir. Zihniyetlerinde ve entellektüel donanımlarında başgösteren değişim, zaman içinde ulemayı bir ‘entellektüel’ sınıf haline getirecekti. (179) Ulemanın zihnindeki bu değişim, alimlerin dünya görüşlerinde ve değerler hiyerarşisinde önemli rol oynayan tarih, eşitlik ve özgürlük gibi kavramların yeni yeni anlamlar kazanmasına neden olmuştur.

Tarih alanında tarihin getirdiği yükümlülüklerden kaçıp doğrudan asıl kaynağa dönme söylemi etkindir. Tarih belirli bir olumsuz gözle bakılan, örneğin Akif’in gözüyle hep *tekerrürden* ibaret bir olguydu. Siyasi kavramsallaştırma alanında talep edilen eşitliğin ön koşulu olarak gösterilen meşrutiyet idaresinin ve kurulacak olan meclisin İslam siyasi düşüncesi ve geleneği ile uyusabilmesi için tüm bunların yeniden yorumlanması gerekiyordu. Hilafetin temsil temelli bir kurum olarak yorumlanıp, meşrutî sistemin haklı gösterilmesi için meşveret ve meclis kavramlarının tekrar tefsir edilmesiyle parlamento fikri meşru hale getiriliyordu. (186) Ayrıca Avrupa’daki başat tembel ve miskin ‘Orient’ imajının zımnen kabul edilmesinin sonucunda, tüm çöküş ve geri kalışın nedeni olarak bu hareketsizlik gösteriliyor ve daha fazla aktif bir birey ile toplumu öne çıkaran bir ahlak öğretisi ortaya konmak isteniyordu. (188) Kara’nın makalesinin sonunda belirttiği üzere bütün bu eski ve yeni değerler ile kavramların arasındaki tartışmaların ortasından bir grup modern entellektüel çıkmıştı ulemadan. Fakat 1923 yılında, Cumhuriyet kurulduktan sonra bu Müslüman entellektüellere tüm kapıların kapanması da Türkiye’de inşa edilen yeni ulusun önemli bir özelliğidir. (190)

Adeeb Khalid ise makalesinde pan-İslamizm'in uygulamadaki yeri üzerinde duruyor. Khalid, pan-İslamizm hareketinin kökenlerinin sadece dinde aranmasının doğru olmayacağını ifade ederek, bu hareketin 'imparatorlar çağına' bağlı olarak ortaya çıkmış tarihi bir vaka olarak algılanmasının daha doğru olacağını ileri sürmektedir. (201) Karmaşık bir yapıya sahip pan-İslamizmin çeşitli yönleri ayrı ayrı incelendiğinde, dinden çok milliyetçiliğe benzer bir olguyla karşılaşıldığından bahseden yazar, sorunu üç ayrı noktadan ele alır: günümüz Avrupalıların zihinlerindeki pan-İslamizm, Osmanlı devlet politikası olarak ve sonuncusu da Osmanlı devleti dışındaki Müslüman elitleri bir araya getiren yeni ve etkin bir dayanışma türü olarak pan-İslamizm ('kamusal pan-İslamizm').

On dokuzuncu yüzyılda Müslümanların yayınlarının ve elitlerin her zamankinden çok daha fazla dolaşmalarının sonucu olarak ortaya çıkan ulus-ötesi kamusal alandan neş'et etmiş bir 'kamusal pan-İslamizm' tanımı yapıyor Khalid. (203) Matbaanın bir ürünü olan bu yeni kamusal alandaki en önemli ürün gazeteydi. Geçmişteki gezi notlarından çok daha farklı olan bu dönemdeki gezi notları hem diğer Müslüman ülkeleri daha gerçekçi ve okuyuculara daha anlaşılır kılacak şekilde kaleme alınıyor, hem de tüm İslam dünyasını (*Âlem-i İslam*) coğrafi ve jeopolitik bir varlık olarak görmeyi mümkün kılıyordu. (206) Bu söylemdeki vurgu ise dinden ve inançtan ziyade Müslüman cemaatin üstünde yoğunlaşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyanın diğer bölgelerindeki Müslümanlar için çekim alanı oluşturduğu bir dönemde, dünyanın farklı köşelerindeki Müslümanların Osmanlı'ya bakışları da farklılaşıyordu. (208) Hindistan'daki Müslümanların on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde gücünü tamamen kaybetmesiyle birlikte, hala var olan ve yaşayan bir devlet ve halife olarak Osmanlı'ya olan ilgileri artan Hint alimlerin yanında, (208) Osmanlı başkentine gelen ikinci ziyaretçi kümesi Buharalılar, son küme ise Tatarlardan oluşmaktadır. Pan-İslamizmin kökünün dinde olmadığını, belli türden bir milliyetçilikten geldiğini iddia etmektedir. (221)

Son dönem Osmanlı toplumunda görülen çoklu etnik yapının düşünce tarihine nasıl yansıtıldığını, ortaya çıkan metinler üzerinden araştıran Johann Strauss, elimizdeki kitaptaki makalesinde çok-etnisiteli bir toplumda basım ve yayın hayatını inceliyor. Basın yayın işlerinin içinde olan kimselerin dönemlerinin en önemli edebiyatçıları ve düşünürleri olduklarını belirterek sözlerine başlayan Strauss; üniversitenin, akademi ve kamu kütüphanelerinin olmadığı bir toplumda bu kurumların rollerinin çoğunun bu tarz 'kültürel işçilerin' üstüne kaldığını bildiriyor. (225) Türkçe kitapların yanında, Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice, Bulgarca, Fransızca, İtalyanca, İngilizce, Almanca vs. dillerinde kitapların basıl-

dığını 1893 yılında yayınlanmış bir cedvelden anlıyoruz (226, d.n.4) Son dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki basın yayın faaliyetleri, çok uluslu imparatorluktaki bütün unsurların ortak çabası olarak görülmelidir.

Kitap üretimi, İstanbul'da basılan kitaplar ile Osmanlı kitap basımı, kitapçıların katalogları, tefrika ve forma halinde basılan kitaplar, kiraathaneler, basın ve dil-edebiyat üzerindeki etkisi, kitap satıcıları ve yayıncıları şeklindeki alt başlıklar hep son dönem Osmanlı yayın dünyasındaki çoklu etnik yapıyı ve renkliliği vurgulamaktadır. Çok yönlü bir yayıncı olan ve her dilde kitap basabilen Ebüzziya Tevfik, matbaayı ilm ü irfanın yayılmasındaki rolü yüzünden çok yüksek bir yerde tuttuğunu bildiriyor. (234) Yayıncıların oluşturdukları serilerde, hem öğretici değeri yüksek kitaplar basılırken, diğer yandan da rahat okunması için her türlü çabayı gösteriyorlardı. II. Abdülhamid döneminin sansürlerinden oldukça muzdarip olan yayıncılar, yine de yayınevlerinde her dil ve kimliğe ait kitapları basıyorlardı.

Farklı cemaatler arasındaki iletişim konusuna da değinen Strauss, bu sorunu gidermenin yollarından birinin aynı eserin farklı dillerde basılması olabileceğini bildirir. Teodor Kasap'ın 1870lerde kendi eseri olan *Diyojen, Çingiraklı Tatar, Hayal* gibi eserleri beş farklı dilde basması da İstanbul'daki yayıncıların dil konusunda ne kadar esnek olduğunu görme imkanı sağlıyor. (238) Fakat bu esneklikten ve üstüne bina olduğu toplumsal yapıdan eser kalmamıştır modern Türk devletinde. Azınlık matbaaları tamamen etkisiz hale gelmiş, ve İstanbul'un o çok uluslu hali de ortadan kalkmıştır. Strauss, makalesinin sonlarında modern Türk devletinden de örnekler vererek Türkiye'nin basım yayın alanındaki bütün gelişmelere rağmen hala 'okuyan bir ulus' olmadığını ve okuma amaçlı kurulmuş kiraathanelerin bugünkü haline kısa bir atıfla makalesine son veriyor.

Akşin Somel, 'Osmanlı reform döneminde Hıristiyan cemaat okulları' başlıklı makalesinde, gayrimüslim okullarının Osmanlı'nın son dönemindeki serencamına ışık tutuyor. Aydınlanma değerlerinin eğitilmiş gayrimüslimler arasında yayılmaya başlamasıyla birlikte Hıristiyan cemaatlerde milliyetçi düşünce akımları da görülmeye başlandı. Aydınlanma fikirlerini yayan bir diğer faktör de Anadolu'da, Balkanlarda ve Arap eyaletlerinde yayılmaya başlayan yabancı misyoner okullarıydı. Yerel dilde eğitim yapıp bir de yabancı dil öğreten bu okullar, öğrencilere hem kendi dilinde eğitim veriyor, hem de Batı kültürüne erişimlerini sağlayacak aracı temin ediyordu. (255-6) Bunun sonucunda da klasik cemaat okullarının kültür çevresinden tamamen farklı bir ortamda yetişmiş genç bir nesil ortaya çıkmıştı. On dokuzuncu yüzyıldan önce cemaatin din adamları tarafından idare ediliyordu bu okullar. Gelişen milliyetçilikle birlikte elitlerin kullandığı dil, tüm cemaate empoze edilmeye başladı ve eğitim kurumları da bunun aracı oldu.

Bunun sonucunda geleneksel olarak çeşitli etnisitelerden müteşekkil cemaatlerin birlikleri bozuldu ve o cemaate mensup fakat ana dilleri farklı olan gruplar kendi dillerinde okullar kurmaya başladılar. Milliyetçilik cemaat okullarının siya-sallaşmasına da neden oldu. Bulgar ve Rum eğitim kurumları, 1877-78 Rus Harbi'ni müteakip komşu devletlerin yayılcı siyasetlerinin araçları olurken, Ermeni cemaatine ait okullar da ayrılıkçılığın temelini atan kurumlar haline gelmişti. Hıristiyan cemaatlerinin okul sisteminin modernleşmesi sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun çok etnisiteli sosyal dokusunu zayıflatmamış, aynı zamanda dini cemaatlerin geleneksel bütünlüklerini de bozmuş ve cemaat yapılarının yerini ulusun almasına imkan sağlamıştı. (270-1)

Skovgaard-Petersen, Suriye ve Lübnan'daki devlet müftülerinin Osmanlı'dan bir miras olup olmadığını tartıştığı makalesinde, Osmanlı döneminde Şam ve Beyrut'ta bulunan eyalet müftülerinin yerel 'Şeyhülislam' konumunda olduklarını, ve bu müftülerin Fransız mandası sırasında devlet müftüsü görevine getirildiklerini tartışıyor. Bu yeni görevleri sırasında ellerinden birçok yetkileri alınan müftüler, diğer yandan ulemanın başı payesine erişmişlerdi. (286) Osmanlı'nın mirası müftülerin Hanefi olması ve bir meclis tarafından seçilmesi hususlarında devam etmekteydi. Müftülerin toplum içindeki rolleri ciddi anlamda değişmişti. Sadece idari alandaki rollerinden uzaklaşıp kamusal alandaki tartışmaya katılır hale gelmişlerdi. Böylece, 'kanun bunu söyler' ibaresinden uzaklaşıp, kişilerin kendi kararlarını kendilerinin vereceğini zımnen de olsa kabul etmiş ve modern muhafazakar entelektüelin rolünü kendilerine uyarlamış görünmekteydiler. (287)

Kitabın son makalesi Nathalie Clayer'in kaleminden *Mekteb-i Mülkiye*'deki Arnavut öğrencilerin sosyal ağları ve düşünce akımları üzerine bir yazı. Arnavut *Mülkiye* mezunlarının kendi memleketleriyle İstanbul arasındaki ilişkilerini ve Arnavutçuluk ile Osmanlıcılık düşünce akımlarına karşı konum alışlarını inceleyen bu makalede, bir taraftan öğrencilerin hangi sosyal bağlamda bulduklarına bakılırken, öte yandan herbirinin kendi toplumsal ve ekonomik konumlarına vurgu yapılmıştır. Yeni kurulan Arnavutluk'ta otuzdan fazla Mülkiye mezununun iki dünya savaşı arasındaki dönemde yüksek konumda görev alması, Osmanlı entelektüel mirasının etkilerini bu grup ve dolayısıyla Arnavutluk üzerinde incelemeyi mümkün kılıyor. (289) Osmanlı Devleti'ne sivil memur olarak hizmet eden Arnavut Mülkiyelilerin çoğu, Arnavutluk'a gittiklerinde yine devlet idaresinde görev alıyorlar. Bazıları yeni idari sistemin inşasında önemli roller oynamışlardı: Arnavutluk hukuğunun yazılması, yeni eğitim kanunların, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarının organizesi gibi. Memuro-efendiler olarak da anılan bu gruptakiler, topluma karşı elitist bir tavır alırlardı. Toplumunu basın

yoluyla aydınlatmak istiyorlardı. (304) Clayer, 1930'lu yıllarda Arnavutluk'ta yaşayan Arnavut *Mülkiyelileri* üç ana akım altında toplamış: 'Yaşlılar', 'Yeni-Arnavutlar' ve 'Gençler'. Birinci gruptakiler Osmanlı düzenini sürdürme hevesli-siyken, yeni ikinci grubun mensupları Arnavut değerlerine vurgu yaparak Doğu'dan Batı'ya doğru bir dönüşümü savunmaktaydı. Batı'da eğitim almış 'Gençler' ise, Batılılaşma hususunda çok daha radikallerdi. Makalesinin arkasına Mülkiye'de okumuş Arnavutların fotoğrafları ve kısa hayat hikayelerini ekleyen Clayer, bu kişilerin kendi sosyal ve ekonomik pozisyonları uyarınca eski Osmanlı ufuklarıyla Arnavut-Avrupa idealleri arasında bir rota izlediklerini öne sürerek makalesine son veriyor. (305)

Genel olarak baktığımızda makaleler son dönem Osmanlı toplumundaki düşünürlerin kurumlar (eğitim kurumları, devlet memuriyetleri, gazete ve dergiler, yayıncılar) ve sosyal ağlarla olan ilişkilerini, siyasî faaliyetlerini ve kendi rol ve kimliklerini nasıl algıladıklarını irdeliyor. Türkiye'nin modernleşme sürecinin nasıl da etnik ve dil kimliği üzerinden gerçekleştiğini ve bu etnik kimliğin öne çıkarılmasının son dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çok renkli ve çok kimlikli yapının çözülmesiyle sonuçlandığını görebiliyoruz. Bu çözülmenin yapılacak araştırmalarla daha derinden incelenmesi gerektiği de kitabın yaprakları arasına sinmiş bir önerisi olarak gözükmektedir.

Haşim KOÇ

Max-Planck-Tarih Enstitüsü, Göttingen

Feridun EMECEN, *Tarih İçinde Manisa*, Manisa Belediyesi Kültür Yayınları, Manisa 2006.

Türkiye'de şehir tarihi alanında yapılan çalışmaların sayısında, son yirmi yıllık dönemde ciddi bir artış göze çarpmaktadır. Birçok ilde yeni üniversitelerin kurulması ile beraber, bu üniversitelerin Tarih bölümleri özellikle kendi buldukları şehirler ile ilgili olarak, gerek arşiv kaynaklarından ve gerekse Şeriye Sicillerinden hareketle bir çok neşir faaliyetinde bulunmuşlardır. Ayrıca yerel yönetimler de kültür hayatına katkıda bulunmak adına kendi şehirleri ile ilgili çalışmaların yapılmasını ve yayınlanmasını desteklemişler ve bu durum şehir tarihi ile ilgili külliyetli bir literatürün vücut bulmasıyla neticelenmiştir. Bu kabil-den çalışmalar, Osmanlı Devletini bir bütün olarak anlama noktasında karşılaşılan tek tek parçaları anlayabilme sıkıntısını büyük ölçüde giderici niteliktedir. Bu